

PILOTNÍ VÝZKUM V ETNOGRAFII – BARIÉRY V INTERAKCI MEZI ROMY A MAJORITOU*

Michal Vavroch

Fakulta filozofická ZČU Plzeň

Ethnographic Pilot Study – Barriers in Interactions between Romas and the Majority

Abstract: This article discusses the importance of a pilot study when undertaking qualitative inquiry. One of the fundamental characteristics of qualitative research is the emerging design. This means that research question(s) may be adjusted, the methodology of data collection modified and the place changed after entering the field. The paper presents my own experience with the transformation of a research design during the research process. The subject of my research was the interaction between the Roma and the majority population, which I decided to investigate through the ethnographic approach. The necessary preliminary analysis was conducted. However, after entering the field, I discovered that the research agenda was in conflict with the nature of the environment. It was necessary to find a new line of inquiry which took me a considerable amount of time. The question is whether it could be avoided by a pilot study implementation. In order to assess the role of this method, I created a virtual pilot study. It presents, in detail, the specific procedures used and their utilization. Although my field activities met a number of parameters of the pilot study, the main point was not implemented – a fundamental change in the research design. The purpose of this paper is to initiate a discussion on the usefulness of a pilot study in ethnography. It could be interesting especially for beginning researchers, and / or for those wishing

* Tento příspěvek vznikl také díky finanční podpoře Vnitřního grantového řízení Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni pro rok 2013. Děkuji svému bratru Jaromírovi za neocenitelnou pomoc při psaní tohoto textu. Rovněž děkuji anonymním recenzentům časopisu LM za všechny užitečné připomínky.

to do research in hard-to-reach groups. The text itself is written in reflexive form. It also suggests some of the findings related to the theoretical grasp of the Roma identity and identification.

Keywords: *pilot study; emergent research design; Roma – Czech interaction; ethnography*

„A řekli vám něco zajímavého?“
„Dokud nejsme u konce, je těžko vědět, co je zajímavé a co ne.“
Komisař Maigret (*Maigret a stará dáma*)

V etnografickém bádání je výzkumný problém málokdy plně rozpracován před vstupem do terénu. Naopak jednou ze základních charakteristik kvalitativního zkoumání je tzv. vynořující se výzkumný plán. Znamená to, že po vstupu do terénu může dojít k úpravě výzkumné otázky, přizpůsobení metody sběru dat i k nahrazení participantů nebo místa (Creswell 2007: 39). Ve svém příspěvku chci ukázat vlastní zkušenosti s transformací výzkumného designu po vstupu do terénu.

Tématem mé práce jsou bariéry v interakci mezi Romy¹ a majoritou, které jsem se rozhodl zkoumat prostřednictvím etnografického přístupu. Jako začínající badatel jsem se snažil o zodpovědnou přípravu výzkumu. Konzultoval jsem s kolegy, studoval odbornou metodologickou literaturu i literaturu vztahující se k předmětu zájmu. Rovněž jsem provedl předvýzkum ve zvolené lokalitě. Navzdory této přípravě se po vstupu do terénu ukázalo, že plán výzkumu je v zásadním rozporu s charakterem prostředí. Bylo třeba nalézt nový směr bádání, který by se věnoval výzkumnému problému z jiné perspektivy. V souvislosti s nefungujícím výzkumným plánem se nabízí otázka, zda lze těmto nedostatkům předcházet prostřednictvím realizace pilotní studie, čili provedením „výzkumu nanečisto“.

¹ V textu je dána přednost termínu Rom, neboť na něj není vázáno tolik negativních konotací jako u preferovaného auto-etnonyma místních Romů, jímž je označení „Cigán“ (tj. psáno s g). Stejně tak i v případě uvádění odborných textů v angličtině uvádím z důvodů přehlednosti textu jen tento výraz. V česko-slovenském prostředí se mezi referovanou populací označení Rom příliš neujalo. Podle některých autorů je hlavním důvodem skutečnost, že Cikáni a Romové – podobně jako Manušové, Sinti a další – představují dvě odlišné podskupiny populace, kterou bychom měli celkově nazývat jako Cikáni; viz např. Fraser (2002) či Cohn (2009).

V etnografii není pilotní studie využívána příliš často, případně pouze v improvizované či neformální podobě (Sampson 2004). Na druhou stranu má i řadu obhájců. Za účelem posouzení její úlohy jsem proto vytvořil tuto fiktivní pilotní studii, která ukazuje mé konkrétní postupy v počáteční etapě výzkumu. Exploratorní fáze obnášela seznamování se zkoumaným prostředím, pronikání mezi místní obyvatelstvo, naslouchání jejich rozhovorům, sledování nejrůznějších situací atd. Na základě získané představy o daném prostředí měla být zpřesňována výzkumná otázka, i nástroje jejího zkoumání (srov. Blumer 1986: 40–42). V pravém smyslu slova se o pilotní studii nejednalo, přestože mé aktivity v terénu sledovaly uvedený cíl. Nebyla koncipována jako samostatná příprava na hlavní studii ani nevedla k zásadní obměně výzkumného designu.

Smyslem příspěvku je iniciovat diskuzi o tom, zda má pilotní studie v etnografii opodstatnění. Zajímavý by mohl být především pro začínající badatele, a/nebo pro ty, kteří plánují výzkum v obtížně přístupných skupinách. Text má v souladu se současným zaměřením etnografie reflexivní formu. Rovněž naznačuje některá zjištění vztahující se k teoretickému uchopení romské identity a identifikace.

Ideové pozadí výzkumu

Vyrůstal jsem na typickém panelovém sídlišti uprostřed průmyslového regionu. Denně jsem se setkával s romskými spolužáky a tyto zkušenosti nebyly vždy pozitivní. Jako řada mých vrstevníků jsem si v období puberty prošel protiromskou revoltou, která s přibývajícím věkem ustupovala. Naplno jsem se svých předsudků zbavil až díky intenzivní zkušenosti z pobytu v londýnských *squatch*, kde jsem strávil přibližně rok. Okolnosti mě tehdy přinutily aplikovat řadu strategií považovaných za „typicky romské“. Díky prvé zkušenosti dokážu nalézt porozumění pro členy majority žijící v blízkosti Romů. Díky druhé jsem schopen pochopit praktiky (marginalizovaných) Romů i jejich antagonismus vůči majoritě.²

Stoupající „anticikanismus“ je ve společnosti naprosto zřejmý i bez výzkumů veřejného mínění. Stačí chodit po ulicích a naslouchat. Zjevná je také souvislost

² Mnohovrstevnatost a komplexnost problematiky Romů je dostatečně známým faktem. V kontextu České republiky mezi často kladené otázky patří, zda Romy chápat jako skupinu sociální, či kulturní; zda je adekvátnější užívat termín Rom, či Cikán/Cigán; zda je možná jejich organická integrace do společnosti, či zda je jedinou cestou asimilace; přinejmenším v laickém diskurzu je to pak otázka *nature vs. nurture* a další. Já sám jsem v určitých situacích schopen zastávat každý z uvedených názorů.

mezi zhoršujícími se ekonomickými podmínkami a hledáním zástupného problému. Avšak jakou úlohu v tomto procesu hrají sami Romové? Jsou od majority opravdu natolik odlišní? A čím? Výchozí problém, který mě vedl k dlouhodobému terénnímu výzkumu mezi Romy, zní: jak je možné, že navzdory desetiletí trvajícím soužití Romů s majoritou zůstávají Romové jako zřetelně odlišná skupina? Pro studium interakce mezi Romy a majoritou jsem zvolil Lážov – desetitisícové maloměsto v české příhraniční oblasti.³ Typická pro něj byla poměrně bohatá kulturní historie kombinovaná s intenzivní industriální produkcí sahající až do dob průmyslové revoluce. Rozhodujícím faktorem pro výběr města byla přítomnost početné romské menšiny. Ve městě byli Romové soustředěni v několika málo místech. Zaměřil jsem se na čtvrt s jejich největší koncentrací s názvem Příkopy. Původní časová dotace výzkumu v Lážově byla pět měsíců. Na něj by navazoval podobně designovaný výzkum v odlišné lokalitě o rok později. Výstup měl vycházet z komparace obou lokalit. Jelikož mi získání přístupu do místní populace zabralo významné množství času, po vypršení pěti měsíců jsem výzkum v Lážově prodloužil o další rok.

Do terénu jsem vstoupil s obecně formulovanou výzkumnou otázkou, jaké faktory ovlivňují vzájemnou interakci mezi Romy a majoritou.⁴ Při jejím stanovení jsem vycházel z obecné představy o vztahu referovaných skupin. Jeho určujícími komponentami jsou xenofobní představy a postoje na straně majoritní společnosti a sociokulturní odlišnost na straně Romů. Mým cílem bylo odhalit, jak spolu členové obou skupin jednájí v jejich přirozeném prostředí. Lépe řečeno, jakými zákonitostmi se jejich chování řídí, jestliže je partner v interakci příslušníkem opačné strany.

Výběr vhodného místa a strategie

V etnografickém bádání je výzkumný problém málokdy plně formulován před vstupem do terénu. Očekává se, že se vytríbí v jeho průběhu s ohledem na podmínky v konkrétním prostředí. Často se stává, že některé výzkumné otázky, do kterých byl problém převeden, nejsou v daném místě zodpověditelné. Na výběr jsou v takovém případě dvě možnosti: Přeformulovat otázky podle charakteru prostředí, anebo výzkum přesunout do místa, kde mohou být zkoumány.

³ Název města je pseudonymem, stejně jako všechna ostatní jména. Někdy upravuji věk či pohlaví participantů, aby jim byla zaručena anonymita.

⁴ Interakci jsem v této fázi chápal v jejím nejobecnějším významu čili jako oboustrannou komunikaci.

Obvyklou strategií bývá setrvat a nalézt odlišný problém. Už z toho důvodu, že nové místo nemusí být o nic vhodnější. Někteří badatelé proto výzkumný design staví poněkud inverzně – na konkrétním, badatelsky zajímavém místě (Hammersley – Atkinson 2007: 28–29). Případně výzkum navrhuji podle možnosti přístupu k participantům (Feldman et al. 2003: 4). Jelikož je charakter prostředí natolik důležitý, doporučuje se testovat jeho povahu prostřednictvím předvýzkumu či pilotní studie.

Předvýzkum

V prvé řadě je třeba identifikovat *druh* prostředí, které budeme potřebovat. Následně je vhodné si vytipovat několik potenciálních míst a sledovat jejich vhodnost z hlediska proveditelnosti studie. Obnáší to provedení předběžné analýzy dostupných dokumentů, dotazování kohokoli jednoduše dosažitelného a také uskutečňování návštěv, ať už tajných či veřejných. Předběžnou analýzu je možné kombinovat s pilotním výzkumem a ozkoušením plánovaných metod. V tom případě je lepší provádět pilotní výzkum v místě, kde nebude probíhat hlavní sběr dat (Hammersley – Atkinson 2007: 29).

Pilotní studie

V sociálních vědách se termín pilotní studie používá ve dvou poněkud odlišných významech. Prvé pojetí se zaměřuje pouze na testování konkrétních výzkumných nástrojů, jako jsou dotazníky či návody k rozhovoru. Druhé – širší – pojetí pilotní studii chápe jako provedení výzkumu v malém měřítku, jako tzv. studii proveditelnosti (Teijlingen – Hundley 2001). V každém případě je cílem pilotní studie usnadnit budoucí hlavní výzkum z hlediska možných bariér. Vedle zmiňovaného ozkoušení výzkumných metod a nástrojů může pilotní studie upozornit na důležité etické nesnáze, kulturní bariéry, politické tlaky apod. Může usnadnit vyrovnání s ryze praktickými problémy (např. uvyknutí výzkumníka na život na zaoceánské lodi). Ze své podstaty by pilotní studie neměla přinášet výstupy. To je patrně hlavním důvodem nízké produkce textů o jejím využití (Kim 2010). V tomto textu je pilotní studie chápána v širším významu jako „studie nanečisto“, jejímž cílem je určit nejvhodnější nástroje, přinést základní data a stanovit hypotézy, jež se stanou předmětem analýzy v hlavní studii.

Předním zastáncem pilotní studie v etnografickém výzkumu je Helen Sampsonová (2004). Podle ní bývá využívána relativně často, ale spíše intuitivně. Někdy dokonce jako cesta z nouze, když je výzkum předčasně ukončen, ale autor nechce získaná data promarnit. Pevnou součástí výzkumného designu

je jen výjimečně. Autorka na základě komparace dvou svých výzkumů – kdy u jednoho pilotní studii použila a u druhého nikoli – nabyla přesvědčení, že je to právě etnografický výzkum, kde vidí její největší přínos. Osvědčila se jí při minimalizaci zaujatosti výzkumníka (*observer bias*), zvolení nejvhodnějšího směru výzkumu, získání přístupu, a především k seznámení s neznámým prostředím. Pilotní studii doporučuje aplikovat, kdykoli je to možné, především u výzkumných projektů většího rozsahu. Zároveň upozorňuje, že její potenciál může být plně využit jen při zodpovědné analýze dat, což rovněž nebývá příliš časté (Sampson 2004).

Předvýzkum v Lážově

Při plánování studia interakce mezi Romy a majoritou jsem postupoval standardní cestou. Vytipoval jsem si několik míst a to nejslibnější podrobil předvýzkumu. Užití pilotní studie jsem nezvažoval, neboť jsem ji považoval za vhodnou u strukturovanějších přístupů (např. testování protokolu interview). Zároveň jsem si byl vědom možného nesouladu mezi plánem a realitou. Vedle detailněji propracovaného výzkumného designu jsem se snažil pracovat s několika volněji vymezenými plány B. Předpokládal jsem, že některé hypotézy mohou být nesprávné, předpoklady nadhodnocené, nezdaří se mi získat přístup apod. (Blommaert – Jie 2010: 22). Nijak jsem nepočítal s možností, že se zhroutí všechny opěrné body, na kterých jsem hodlal stavět.

Hned první den se ukázalo, že z Příkopů i mého dosahu beze stopy zmizel člověk, se kterým jsem počítal jako s klíčovým informantem. V domě, do kterého jsem se záměrně přistěhoval v domnění, že je obýván Romy, přebývali téměř výhradně členové majority. Vůbec nejhorším zjištěním byla skutečnost, že ve čtvrti obývané Romy i příslušníky majority probíhala interakce jen ve velmi omezené míře. K tomu se přidal konflikt s romskou sociální pracovnící, po němž jsem vážně zvažoval, že celý projekt ukončím (Vavroch 2013).

Předběžné zkoumání Příkopů jsem neopomenul. Bylo mi známo, že zde žije početná romská menšina, navíc v těsné prostorové blízkosti s majoritou. Místo jsem několikrát navštívil. Všeobecné minimální míry interakce mezi Romy a majoritou jsem si byl vědom. Nicméně jsem věřil, že Lážov by mohl být v tomto směru výjimkou. Opomenul jsem, že mezi sdílením prostoru a sdílením sociálních sítí může existovat výrazný rozdíl. Jinak řečeno, byl jsem připraven na vzájemné konflikty, ale nikoli na vzájemnou ignoraci. V následující části textu představím své kroky, které postupně specifikovaly výběr místa, konkrétní kategorii Romů i volbu výzkumných metod.

Vývoj Příkopů: od sousedství k rezidenční oblasti

Přestože frustrace prvních dnů po vstupu do terénu byla zničující, rozhodl jsem se v Lážově zůstat. Praktické důvody se týkaly především výdajů souvisejících se získáním bytu. Ještě důležitější byly emoční důvody. Odchod do Lážova znamenal završení několikaměsíční duševní nepohody, kterou ve mně (i partnerce) plánovaný výzkum v „ghettu“ vyvolával. Nechtěl jsem je prodělavat znovu. K vypořádání se vzniklou situací pomohla i vzájemná dohoda s partnerkou, že „zkusíme vydržet do konce měsíce“.

Jedním z prvních kroků v terénu bylo odhalit, proč v Příkopech téměř nedochází k pravidelné interakci mezi Romy a majoritou. Při explanaci problému jsou určující koncepty *sousedství* a *rezidenční oblast*. Sousedství zahrnuje nejen fyzický, ale také sociální aspekt prostoru. Jinak řečeno, nestačí, že část populace obývá danou část města. Určující je, zda jsou rezidenti spojeni interakční sítí formálních a neformálních vztahů; případně zda svou identifikaci s oblastí podporují užíváním symbolů. Naproti tomu rezidenční oblast referuje o místě, kde mezi obyvateli neexistují žádné vzorce vztahů, či jsou pouze minimální (Schwirian 1983).

Při výběru čtvrtě jsem předpokládal, že rezidenční blízkost podporuje rozvíjení společných sociálních sítí a tím i příležitosti jejich zkoumání (srov. Fong – Isajiw 2000). Jak romští, tak majoritní obyvatelé sledované čtvrti Příkopy shodně deklarovali harmonické soužití v dobách socialismu – v ostrém protikladu k současnosti. Zdá se, že hlavní faktory relativně symbiotického vztahu představovala podobná socioekonomická úroveň příslušníků obou skupin (dělníci); paternalistický přístup státu usilující o „rozpuštění“ Romů v majoritě; a oproti dnešku daleko nižší zastoupení romské menšiny (Powers – Ellison 1995: 206). Po změně režimu došlo podobně jako v řadě ostatních průmyslových regionů i v Lážově ke zhoršení ekonomické situace. Zanikání pracovních příležitostí z důvodů nízké či chybějící kvalifikace pracovních sil související s útlumem výroby se dotklo především Romů nepřizpůsobivých vůči změnám trhu. S ekonomickým propadem Romů úzce souvisela i jejich následná sociální izolace (Sirovátka 2003: 16–17). Ztráta zaměstnání, které pro dospělého člověka představuje jeden z hlavních zdrojů rozvíjení sociálních sítí, snížila intenzitu kontaktů s majoritou na minimum. Po revoluci začaly na povrch vyplouvat sentimenty potlačované režimem. K nim se připojila majoritou pocítovaná „neužitečnost“ Romů v podmínkách tržního hospodářství, která distanciaci vůči Romům dále zvyšovala (Fawn 2001).

Další odcizování ve sledované čtvrti zapříčinil radikální nárůst počtu marginalizovaných Romů. Odstartoval jej přirozený odchod části majority po uvolnění trhu s byty i neuvážená privatizace městského bytového fondu do rukou spekulantů. Ve shodě s modelem *invaze – sukcese* po odchodu majority obsadili Romové vyprázdňené domy, přičemž jejich vyšší podíl vyvolal další odchod původních obyvatel (srov. Špaček 2012). Postavení Romů se dále komplikovalo jevy typickými pro dlouhodobou nezaměstnanost, zejména apatickým přijetím této role a narůstající kriminalitou (srov. Jahoda et al. 1972). K radikálnímu prohloubení odcizení obou skupin (v kontextu čtvrti i celé společnosti) došlo po roce 2008, kdy se začala projevovat celosvětová hospodářská recese.⁵ Romové se ocitli v roli „obětního beránka“ frustrované společnosti. V současné době lze stále hovořit o etnicky heterogenní čtvrti, avšak bez odpovídající intenzity vzájemných kontaktů. Uspořádání rezidenčních vzorců se ustálilo do podoby poměrně přísně etnicky oddělených ulic, jejichž obyvatelé spolu přicházejí do styku jen minimálně.⁶

Nesprávný odhad charakteru vzájemných vztahů obyvatel čtvrti souvisel s první zásadnější změnou výzkumné strategie. Těžiště zájmu se přesunulo ze sledování interakce, jako situace posilující vzájemné porozumění, do sféry odlišných hodnot, negativních stereotypů a nedorozumění. Jestliže obecně zastávám poněkud skeptický postoj, pokud jde o užitečnost pilotní studie v etnografickém výzkumu, v tomto ohledu by byla její realizace patrně na místě. Konkrétní situace v Lážově nebyla v rozporu s obecnými záměry výzkumu – o soužití Romů s majoritou bylo možné se dozvědět řadu informací. Nicméně neumožňovala jeho realizaci podle výzkumného designu, který popisuje následující oddíl.

Pokusy o systematické pozorování v „neutrálním“ prostoru

Výběr Příkopů jako místa pro studium interakce se neosvědčil, proto jsem se rozhodl přenést výzkum na celý Lážov. První variantou bylo zaměřit se na sdílení prostoru či vytváření jeho hranic.⁷ Sledovat, jak si obě skupiny přivlastňují určité

⁵ Na dlouhodobou radikalizaci celé společnosti upozorňuje mimo jiné i Zpráva o stavu lidských práv v ČR za rok 2012: „Dnes je mnohé z toho, co ještě před pár lety bylo běžně označováno jako rasismus a diskriminace, bráno jako ‚běžné‘, ‚správné‘, či dokonce ‚žádoucí‘, což lze dokládat přítomností ‚běžných lidí‘ na protiromských demonstracích v roce 2013 (Český helsinský výbor 2013).

⁶ Lze například pozorovat, jak se příslušníci majority při průchodu čtvrti záměrně vyhýbají určitým ulicím a raději volí cestu oklikou, a naopak Romové navštěvují jen jednu z místních hospod.

⁷ Hranice chápu v Barthově smyslu. Hranice mezi (etnickými) skupinami nejsou vytvářeny vzájemnými kulturními rozdíly. Jsou dány sociálním chováním, které je rozhodující pro členství v dané skupině.

části města a jak se chovají na území „protihráčů“, či zda existuje cosi jako společné území (srov. Růžička 2006). Jinou možností bylo studovat interakci Romů s majoritou v rámci jimi nejvyužívanějších institucí (úřady, školy). Pro první variantu hovořila možnost použití nějaké „neobtrusivní“ metody pozorování či monitorování (srov. Bernard 2006: 413–450). Předností druhé byla potenciální aplikovatelnost výstupů, která je od antropologie více či méně očekávána (Sil-litoe 2007).

Limity maloměsta

V otázce strategie sběru dat a pronikání mezi místní obyvatele jsem v původním plánu zamýšlel napodobit přístup, který uplatnil Gerald Berreman při výzkumu sociálních kategorií obyvatel urbánní Indie. Primární sférou jeho aktivit byl veřejný prostor, kde k urbánní interakci dochází nejčastěji. Navštěvoval čajovny, holičství, obchůdky a podobná zařízení, kde zpovídal personál i zákazníky. Později svůj zájem rozšířil na velká tržiště, řemeslnické dílny, rezidenční oblasti, nemocnice, náboženská centra atd. Nicméně jeho oblíbeným místem se stala malá čajovna s příznačným názvem „Data hotel a restaurace“ (Berreman 1972: 568). „Většina dat byla odvozena z pozorování a naslouchání přirozeným interakcím a konverzaci, z diskuzí s participanty a pozorovateli, a ze zjišťování zkušeností s interakcí.“ Formální procedury užíval jen výjimečně, neboť „produkovaly formální odpovědi, odhalující ideální, konvenční, stereotypizovanou sociální kategorizaci“ (ibid.: 580).

Podobně jako Berreman jsem se chtěl zaměřit na reálné chování lidí v každodenních situacích. Ideální metodou by bylo nahrávání interakcí na video, jenže ta by s sebou nesla příliš mnoho praktických nesnází (Jordan – Henderson 1995). Systematické pozorování lze úspěšně provádět pomocí strukturace: výběrem konkrétních aktérů, stanovením relevantní úrovně detailu pozorování, kódováním pozorovaných událostí apod. (Johnson – Sackett 1998). Nicméně problémem nebylo, jak interakci zaznamenávat, ale kde nalézt nejvhodnější místo k jejímu sledování.

Identifikovat místa setkávání obou skupin bylo relativně snadné. Téměř výhradně se jednalo o prostor mimo Příkopy, který byl z pohledu obou skupin „neutrální“. Patřily sem všechny obchody (především supermarkety) a služby (kadeřnictví, cukrárny, bufety, kino), úřady (sociální a bytový odbor, pošta)

Z celého kulturního repertoáru jsou vybrány jen určité kulturní jevy, které tuto hranici vyznačují (markery). Hranice jsou nestálé, neboť i vymezené kulturní jevy se v čase mění (srov. Barth 1969).

a místa související s dětmi (koupaliště, dětská hřiště, škola, park). Romové neměli přístup do určitých restaurací a hospod, odkud byli vypovězeni zpravidla neobslužením či jinými prostředky (produkcí skinheadské kapely Orlík). Lze předpokládat, že omezený přístup měli i do dalších míst. Například jsem byl přítomen nevpuštění do muzea („ještě by tu něco ukradli“) nebo vyžadování platby za veřejný internet v knihovně („oni tu pak jsou dlouho“). V případech neromských diskoték byly vpouštěny jen ženy a dívky, muži s problémy nebo vůbec (v závislosti na podniku).

Docházením na výše jmenovaná místa a pozorováním interakce se mi již dařilo určité poznatky získávat. Například se vstupem romské rodiny do supermarketu se k ní okamžitě připojila ochranka a provázela ji na každém kroku. Řada zákazníků nevráživě sledovala plné nákupní košíky Romů, ačkoli jejich obsah z velké části tvořily nejlevnější základní potraviny. Na koupališti neexistovaly žádné „etnické“ hranice, protože většina Romů přicházela tehdy, když majorita odcházela domů. Ve vietnamských večerkách měli Romové tendenci mluvit familiárně až s despektem s prodáváči, někdy se posmívali jejich výslovností. Romští mladíci hlučně a s výraznými gesty kráčeli veřejným prostorem a ostentativně dávali *gádžům* najevo svou maskulinitu (a změnili se v potěšené kluky, když jsem je požádal o zapalovač).

Pro systematické pozorování jsem však potřeboval najít platformu, kde by bylo možno pravidelně a kontinuálně zaznamenávat interakci. Jeden z hlavních faktorů výběru Lážova – maloměstského prostředí, kde k sobě mají lidé „blízko“ – se nyní ukazoval jako limitující. Chyběla místa/instituce zajišťující setkávání příslušníků obou skupin. Zmiňovaný Berreman se pohyboval po drobných podnicích, kde docházelo k interakci příslušníků nejrůznějších náboženských, jazykových a dalších sociálních skupin (Berreman 1972: 568). V Lážově se v tomto ohledu nabízelo docházet na místní úřady, kde se členové obou skupin střetávali relativně intenzivně. Několikrát jsem je navštívil. Vysedávání v maličké čekárně, aniž bych kdy vešel do některé kanceláře, nepůsobilo dostatečně přirozeně. Nemluvě o celkové podrážděnosti většiny přítomných.

Největší naděje z hlediska pravidelnosti a kontinuity pozorování jsem vkládal do docházení do místní sázkové kanceláře, navštěvované opět oběma skupinami. Výhodou byla možnost vcelku nerušeného zapisování poznámek, což by například v místní hospodě vyvolalo nepříjemnou pozornost, a časová neomezenost pobytu. Přestože návštěvy Romů se opakovaly i několikrát denně, omezovaly se na rychlé zkontrolování tahu a sázení na další. Komunikace se členy majority se odehrávala jen mezi staršími lidmi, patrně svědky „starých časů“ ze společného zaměstnání

či bydlení. Do kanceláře jsem docházel asi měsíc, než jsem našel jinou cestu k participantům. Pro studium interakce mezi Romy a majoritou se mi ovšem, i na základě pozorování z jiných měst, toto prostředí stále jeví jako ideální.

Lázov se od počátku ukazoval jako mimořádně příznivé místo pro realizaci „etnografie předsudečnosti“ majority.⁸ Zatímco na téma předsudečných postojů vůči Romům dnes existuje několik odborných studií (Rabušic 2000; Burjanek 2001; Fawn 2001) a téměř nadprodukce průzkumů veřejného mínění (srov. Ryšavý 2003), které je potvrzují, v rámci etnografie není toto téma v české odborné literatuře zatím zpracováno téměř vůbec. Přestože mi tuto variantu doporučovalo hned několik kolegů, od počátku jsem ji zavrhoval. Odražovala mě především představa sběru xenofobních názorů, s nimiž bych byl při takovém výzkumu nutně konfrontován.

Nevyhnutelnost občasného sebezapření výzkumníka přitom není ničím neobvyklým. Např. Sandra Buceriusová se v počáteční fázi svého studia drogových dealerů musela vyrovnávat s invektivy namířenými přímo proti své osobě. Patřily mezi ně provokativní sexuální otázky, verbální útoky na její postavu či styl oblékání, třídní příslušnost i akademickou dráhu. Navíc se participanté otevřeně vysmívali tomu, že by mezi ně mohla proniknout (Bucerius 2013). Z tohoto pohledu se má nevole plynoucí z rasistických výroků jeví jako maličká. Zpětně považuji zamítnutí výzkumu zaměřeného na xenofobní postoje majority za nesprávné. Především z časových důvodů. Sledování původní linie – tj. proniknutí mezi místní Romy – mi nakonec zabralo dlouhých pět měsíců, které mohly být využity daleko účelněji.

Oslava narozenin: konflikt v praxi

Lázov až na výjimky neposkytoval příležitosti ke sledování přirozené interakce obou skupin ve veřejném prostoru. O něco úspěšnější jsem byl v rámci některých institucí, ale spíše ojediněle (vedle sázkové kanceláře to bylo např. koupaliště). K jedné z takových významných událostí došlo přímo v našem domě. Obývaly jej nízkopříjmové skupiny obyvatelstva – mladé páry, svobodné matky, staří mládenci, rozvedení. Vedle majority zde žilo také několik málo integrovaných Romů, mezi nimi i starší manželský pár. Jednoho teplého víkendového podvečera slavil manžel na dvoře domu své padesáté narozeniny. Vše jsem mohl pozorovat z otevřeného okna.

⁸ Potvrdilo se to mimo jiné o rok později, kdy ve městě v rámci parlamentních voleb zaznamenala ultrapravicová Dělnická strana sociální spravedlnosti značný úspěch (získala více než 5 % hlasů).

Na dvoře sedělo u stolu asi 10–15 lidí, kolem pobíhaly děti, peklo se maso na grilu a hrála živá kapela ... Okolo 18. hodiny si přišel někdo ze sousedů stěžovat na hluk a nastal hrozný poprask. Zpěvák kapely si to s dotyčným chtěl vyjasnit ručně. K ničemu naštěstí nedošlo, ale ještě dlouho poté se vztekal a ostatní jej museli uklidňovat. Kromě něj bylo nejvíc slyšet oslavencovu manželku, která neustále opakovala, že dotyčný nemá ani děti, tak o co mu jde, když navíc ještě není doba nočního klidu. Chtěl jsem jít za nimi dolů a říct jim, aby si jedním bručounem nenechali kazit náladu, ale nechtěl jsem riskovat, že by se jejich neutišitelný hněv mohl obrátit i proti mně. Zbytek večera jsem se snažil najít v události nějaký řád. V první řadě bylo šest hodin večer a oslava se konala ve společném prostoru nájemníků. Nikdo z hostů nebyl opilý, a tudíž ani nijak zvlášť nehlukeli. Nemluvě o vulgaritách, obscénnostech či rvačkách, které jsem popravdě očekával. Naopak se jednalo o velice decentní oslavu. Jestliže kapela hrála o něco hlasitěji, vzhledem k času oslavy nebylo možné nic namítat.⁹

Zhruba po dalším týdnu jsem se setkal s Antonínem, sousedem z domu a obecně tolerantním člověkem. Doznal, že to byl on, kdo zasáhl. Jak mi vysvětlil, s Romy problémy nemívá, jelikož s nimi dlouho žil v jedné ulici. Proto jej naprosto zaskočilo, když se na něj okamžitě vrhli. Dodal, že mi tak poskytl báječnou příležitost „seznámit se s jejich mentalitou“.¹⁰ Událost potvrdila vstupní předpoklad, že za bariérami v interakci stojí nedostatek tolerance na straně majority a sociokulturní nekompetence na straně Romů. Ukázalo se, že podnět ke ztišení hlasitosti vyšel od správcové, která nelibě nesla, že romská rodina nedávno získala klíč od dvora (právě od Antonína, který tak chtěl odčinit svou „chybu“). V jejích očích představovala tato ve skutečnosti bezproblémová rodina nebezpečný element. Vyvozovala, že teď už nebude možno na dvoře věšet prádlo a přechovávat kola. Svou nespokojenost se snažila maskovat stížností mladé matky, jejíž dítě nemohlo během oslavy spát.

Nijak ojedinělá událost přispěla několika body k obohacení výzkumu. Za první naznačila několik plodných témat. Mezi jinými to byla nesporně vyšší míra tolerance Romů oproti majoritě, kterou jsem prvně zaznamenal právě v souvislosti s odlišným vnímáním hluku. Zatímco na straně majority představoval

⁹ Terénní deník, 28. 8. 2012. Většinu prezentovaných výňatků z terénního deníku jsem musel upravit, neboť jsem je nepsal jako slohová cvičení. Obsahují řadu pravopisných chyb, expresivních výrazů a chybějících slov. Také často odkazují na události a situace, které by čtenář bez patřičného vysvětlení nemusel pochopit.

¹⁰ T.D., 4. 9. 2012.

nevítaný zdroj ohrožení, v romských rodinách se jednalo o všudypřítomný fenomén.¹¹ Původně jsem se dokonce domníval, že moji informanti musí být částečně hluchí, jinak by nemohli být vůči němu tak imunní. Později se ukázalo, že se tolerance Romů neomezuje jen na hluk a s ním spjatá témata (rušení nočního klidu, reprodukce hlasité hudby apod.). Jejich rozsáhlá míra sahala od pozitivních jevů jako inkluze retardovaných jedinců do kolektivu přes akceptaci domácího násilí na ženách, až po vnímání lichvy jako přijatelného způsobu obživy. Zdá se, že tuto toleranci očekávají i od majority.

Druhým tématem, které se takto vyprofilovalo, bylo sledování odlišné práce Romů se svým tělem a emocemi. Oslavující hosté se právem cítili být šikano-váni. Nenarušovali pravidla nočního klidu, ani žádná jiná. Jejich rozhořčení bylo oprávněné, ale reakce na slušnou žádost o ztišení hudby přinejmenším nešťastná. Podle Davida Doubka je to právě „odlišný temperament“, který je jedním z hlavních zdrojů vzájemných konfliktů. Temperament chápe jako „zvnitřnělý způsob komunikace s vlastním tělem“, který je výsledkem výchovy a odrazem vztahů v rodině. Do této kulturní domény řadí problémy s vytrvalostí, odkladem potřeb, hyperaktivitu, hlučnost, impulsivnost a další (Doubek 2011: 97–98).

Později jsem byl několikrát přítomen situacím, kdy někdo z Romů zdramatizoval původně bezvýznamné konflikty do neuvěřitelných rozměrů. Například během hlídkování na ulici před avizovaným příchodem pravicových extremistů na Příkopy jsem se stal svědkem hádky dvou romských mužů. Jeden z nich byl členem dobrovolné pořádkové hlídky, proti němu stál rozhořčený obyvatel čtvrti. Spolu s ostatními odmítal jen pasivně vyčkávat. Na dobrovolníkovo naléhání „Chlapi, jděte domů! Vždyť máme doma děti!“, reagoval dotčným: „A tím chceš říct, že já mám doma dobytek?!“ S těmito slovy se snažil na dotčného zaútočit. Jemu nezbývalo než se spěšně ztratit v davu, který kolem nich narostl.

Za třetí jsem začal přemýšlet o vzájemné interakci jako složitém, a proto poměrně neuchopitelném fenoménu. V tomto duchu píše feministka Wendy Chapkisová, která se věnovala výzkumu prostitutek. Příznává, jak ji v Nizozemí fascinovala nestydatost žen rozvalených za vitrínami nočních podniků. Zároveň jejich přítomnost jasně hovořila o odlišném pohledu na sexualitu mužů a žen. „Namísto toho, abych se pokoušela tyto protikladné reakce rozřešit, rozhodla jsem se využít ambivalence jako vodítka ... Zjistila jsem, že důraz na komplexitu

¹¹ Uvědomil jsem si to při jedné cestě MHD se skupinou mladých Romů. Svou hlučností a vulgaritami přiměli ostatní cestující, aby se pomalu přesouvali do opačné části vozu. Byl jsem jediný, kdo tak neučinil – jelikož jsem tomuto jejich charakteristickému rysu již relativně přivykl. A skutečně – při vystupování mi jeden z Romů vypomohl s kočářem, což nikoho z ostatních cestujících nenapadlo.

není překážkou výzkumu, ale naopak reflektuje zkušenost participantů samých“ (Chapkis 2010: 489). Jinými slovy, přestal jsem v otázce vzájemné interakce hledat jednoznačné odpovědi. Místo toho jsem se začal soustředit na paralelní, někdy protikladné, výpovědi participantů.

Nedostatek míst přirozeného setkávání obou skupin vedl k zásadní proměně výzkumné strategie. Namísto víceméně nahodilého vyhledávání situací, ve kterých dochází k setkávání členů obou skupin, se jako snazší a efektivní cesta jevílo získat přístup do jedné z populací a výzkum provádět prostřednictvím následování jejich členů do prostředí druhé skupiny. Bylo zřejmé, že touto skupinou museli být Romové. V úvahu přicházela možnost provádět výzkum současně v obou skupinách. Ale jak jsem již zmínil, lážovský „anticikanismus“ byl tak očividný, že mě odrazoval.

Rozhovory: anticikanismus ve zkušenostech integrovaných Romů

Na základě uvedených zkušeností jsem dospěl k přesvědčení, že Lážov neopustím. Ačkoli/právě proto, že příležitostí k sledování běžné interakce poskytoval stejně tak málo jako ostatní místa v ČR. Rozhodl jsem se, že se budu plně soustředit na proniknutí do místní romské populace.¹² (Výzkum mezi majoritou pro případnou „korekci“ poznatků zůstával otevřenou možností). Během prvních měsíců v terénu se mi nedařilo proniknout mezi „běžné“ romské obyvatele čtvrti. Lépe se mi vedlo v orientaci na jednotlivce, kteří v očích romské většiny představovali outsidersy. První skupinu tvořili *degeši* neboli osoby vykazující extrémně silné projevy marginalizace, pro které jsou vydělovány i jinak tolerantními Romy.¹³ Často sami iniciovali kontakt. Patrně od interakce se statusově významnějším výzkumníkem očekávali navýšení vlastního statutu. Spojení s *degeši* nebylo nijak plodné, navíc jsem pojal podezření, že v očích ostatních Romů dehonestují mou osobu a zavírají mi k nim dveře. Po tomto zjištění bylo nutno se jim navzdory jejich otevřenosti vyhýbat (srov. Bernard 2006: 198–99).

¹² Termín *populace* je v textu užíván k (etnickému) odlišení obou sledovaných skupin (tj. romská a majoritní). Společně vytváří *obyvatelstvo Lážova*.

¹³ *Degešství* v tradiční romské kultuře představovalo kategorii rituálně nečistých osob analogickou k indickým kastám nedotknutelných (srov. Jakoubek 2004). Dnes se užívá v přeneseném významu pro osoby žijící v rozporu s běžnými sociálními normami v rámci romské populace. Obvykle se jedná o koncentraci fenoménů, jako je drogová závislost či alkoholismus, gamblerství, rezignace na péči o děti a domácnost – s důrazem na poslední dva jevy.

Druhou nestandardní kategorii představovali integrovaní Romové. Tuto kategorii lze definovat různě. Z emického hlediska by to byly osoby, které dosáhly určité socioekonomické úrovně, přestaly udržovat styky se zbytkem lokální populace a „hrají si na gádže“. Nebo naopak ovládly určité sociokulturní kompetence, „umí mluvit“, aniž by se nutně distancovaly. Vzhledem k tendenci Romů identifikovat se v opozici vůči majoritě (viz níže) se může integrace překrývat s asimilací. Jinak řečeno ten, kdo přijal majoritní hodnoty a vzorce chování, nemůže být Cigánem v pravém slova smyslu (srov. Jakoubek 2004). Rovněž musím poznamenat, že většina Romů, se kterými jsem se setkal, vykazovala cosi jako segmentovanou integraci. V jistých oblastech se drželi majoritních hodnot, v dalších s nimi byli v kontradikci. Všichni moji mužští informanti docházeli pravidelně do zaměstnání, kladli důraz na vzdělání svých dětí, vykazovali značný společenský přehled. V jiných oblastech byli s integrací v rozporu, např. se nebránili aktivitám spadajícím do šedé ekonomiky.

Za integrované považuji tedy ty Romy, kteří si osvojili majoritní hodnoty a částečně se odcizili zbytku romské populace. Navazování kontaktů s integrovanými Romy bylo opět poměrně jednoduché. Pravděpodobně oceňovali můj diferencovaný přístup k Romům, který v Lážově nebyl běžný. Původně neměla být tato skupina do výzkumu vůbec zařazena kvůli nepřesnému předpokladu bezproblémové interakce s majoritou. Ukázalo se, především díky počátečnímu nedostatku jiných informantů, že zkušenosti členů této kategorie jsou neocenitelné právě v otázce předsudečnosti majoritní společnosti. Integrovaní Romové, se kterými jsem se setkal, vykazovali dvojznačnou identitu. Díky ní se dokázali pohybovat v obou sledovaných skupinách víceméně rovnocenně. Obrátíme-li definici, představovali *anomálie*, které plně nezapadají ani do jedné kategorie. Tato ambivalence z nich činí v některých případech „podezřelé“ osoby nenáležející ani do jedné kategorie. Jiní ji mohou obrátit ve svůj prospěch jako kulturní „překladači“ (Eriksen 2012: 114).

Ke dvěma Romům jsem si postupně vybudoval takový vztah, že ve výzkumu začali figurovat více jako konzultanti než informanti. Kromě zkušeností s interakcí v obou referovaných skupinách spočíval jejich přínos v pozorovacím talentu a schopnosti své závěry sdílet. Řada postřehů z přípravné fáze pochází právě od nich a v mnohém mi pomohli určovat další směr výzkumu. Rozhovory s nimi zpravidla reflektovaly má pozorování, která jsem si potřeboval ověřit či uvést na pravou míru.

Můj „romský“ informant Jára (cca 30 let) svolil, abych používal jeho výpovědi v případě, že jej v žádném případě nebudu spojovat s Romy. Ačkoli se

považoval výhradně za Čecha, majorita jej kvůli fyziologickým znakům definovala jako Roma. Dostával se proto do totožných situací jako (marginalizovaní) Romové. Druhým konzultantem byl pan Donát (cca 50 let), který se na rozdíl od Járy nesnažil svého romství zbavit. Výchova v dětském domově a angažovanost v sociální sféře mu rovněž přisuzovaly dvojí členství. Podobně jako Jára a všichni Romové často zdůrazňoval systematický útlak ze strany majority, na který lze opět odpovědět jedině zvýšeným nasazením.

Když budeš mlátit psa, je to drastický přirovnání, ale je to tak, když ho budeš mlátit toho čokla, tak ten pes ti bude věrnej svým způsobem, ale bude totálně už degradovanej, už bude jen tím čoklem, psem. Součástí domácnosti, ale je to jenom ten pes. A takhle se cítěj Romové v majoritní společnosti. Jako degradovanej národ, kterému bylo vzato veškerý, jakoby všechno, a jakkoliv bych chtěl [změnu], tak musím být opravdu – ne jako ten Ukrajinec [fungovat] na sto jedna procent. Ale musím na sto dvacet procent, úplně přes maximum lidských možností, abych dokázal, že já jsem schopnej být konkurentem v týhle společnosti.¹⁴

Naše rozhovory se často týkaly tématu, zda lze ze strany majority hovořit o rasistických postojích, či *pouze* o „anticikanismu“. Jinak řečeno, zda je určujícím vodítkem při marginalizaci Romů jejich domnělá příslušnost k „rase“, anebo je majorita schopna jisté diferenciaci s ohledem na socioekonomický status. Ivan Gabal ve výzkumu etnického klimatu české společnosti potvrzuje, že majorita je schopna diferenciaci a dokáže přijmout „pracovité a poctivé Romy“. Čili plně asimilované osoby, žijící v souladu se společenským ideálem a vykazující abnormální úsilí (na „sto dvacet procent“). Gabal dodává, že v případě majority se jedná o „značně komplexní kulturní a etnickou uzavřenost“, projevující se jako „hodnotové a normativní chápání žádoucího společenského a kulturního prostředí a konsekvantně se dotýká také cizinců a imigrantů“ (Gabal 1999: 86–88). Střetávání integrovaných Romů s předsudečností může být paradoxně intenzivnější než u běžných romských obyvatel čtvrti Příkopy, neboť častěji přichází do kontaktu s majoritou. Vzhledem k vyššímu socioekonomickému postavení jsou také méně ochotni ji snášet. Neustálé odmítání ze strany majority navzdory dosaženým úspěchům (ve vzdělání, zaměstnání) u nich musí nutně vyvolávat frustraci (Goulet – Walshok 1971: 462). Únava z věčného šikanování se v Lážově projevovala hypersenzitivitou a nekriticky útočnými postoji vůči majoritě.

¹⁴ Donát, rozhovor, 6. 11. 2012.

Například hrozbami „trestním oznámením“ při sebemenším konfliktu či hojně nadužívaným zaklínáním „rasismem“. Občas jsem se dostal do doposud neznámé situace, kdy jsem se musel hájit, aby mě „neházeli do stejného pytle“ s ostatními Čechy. Např. jsem byl nařčen, že jsem přijel Romy pouze využít, napsat o nich práci, abych si na ně za rok ani nevzpomenul.

Ukázalo se, že s předsudečností se v určitých kontextech potýkají všichni Romové vykazující typické fyziologické znaky.¹⁵ Zároveň se potvrdila značná vnitřní diverzifikace Romů. Bylo tudíž nutno zaměřit se na konkrétní část populace a zvolit jí odpovídající výzkumné metody. Podobně jako v případě zamítnutí etnografie předsudečnosti, i zde zpětně považuji za chybu, že jsem se při výzkumu nezaměřil spíše na integrované Romy. V otázce výzkumu vzájemné interakce s majoritou byli patrně ideálními participanty. Hlavní výhodou byla nepochybně možnost provádět strukturovaná interview (včetně nahrávání). Ve srovnání se zbytkem romské populace měli srovnatelné zkušenosti s předsudečností, zároveň byli otevřenější a přístupnější. Jejich vyšší kognitivní kapacita se pozitivně odrážela na procesu dotazování. Důvodem zamítnutí byla opět z mého pohledu nedostatečná atraktivita tohoto směru výzkumu, resp. nízká míra „dobrodružnosti“, kterou jsem od něj očekával.

Neformální rozhovory: běžná populace

Integrovaných Romů jsem se také pokoušel využít ke zprostředkování kontaktu s běžnou populací. Při těchto návštěvách se ukázalo, že limitující je formální struktura dotazování.¹⁶ Plně jsem se o tom přesvědčil při jedné příležitosti, když mě pan Donát zavedl ke své známé. V domácnosti kromě dotyčné ženy pobývalo několik příbuzných na návštěvě. Bez problémů jsem byl přijat a vysvětlení, že píšu práci do školy na téma „proč spolu Češi a Cigáni nemluví“, rozpoutalo rozsáhlou diskuzi. Po více než hodině jsem se odebral domů s příjemným pocitem, že konečně začínám dělat výzkum. Za dva dny jsem přišel na domluvenou schůzku a začal se na totéž téma ptát znovu podle připravených otázek. Rozhovor vážnul a po dvaceti minutách jsem byl zdvořile vyhozen.

¹⁵ Dobrou ilustrací mohou být zkušenosti jednoho manželského páru (z důvodu zachování anonymity užívám mužský rod). Jeden z dvojice je velice tmavý, ale dosáhl vyššího vzdělání i společenského postupu. Jeho protějšek je „stoprocentní slovenskej Cigán“, ovšem se světlou pletí. První z partnerů nelibě nesl, jak jej v nejručnějších kontextech majorita přehlídí a hovoří jen k druhému.

¹⁶ Formálním rozhovorem myslím interview vedené podle připravené sady otázek či témat, kdy si je respondent vědom toho, že rozhovor má jiný smysl než běžná konverzace.

O podobné zkušenosti píše Goulet a Walshok. Pro výzkum hodnot španělských Romů připravili „návod k rozhovoru“, který předali několika odborníkům k expertize. Vedle přílišné délky (hodina) a abstraktního jazyka i obsahu otázek kritizovali i samotnou formu. Výzkumník, který vedl rozhovor s papírovým dokumentem v ruce, podle jejich názoru představoval pro Romy určitý blok. Autoři proto otázky transformovali do sedmi klíčových pojmů a dotazování prováděli z paměti (Goulet – Walshok 1971: 459–461). Ondřej Hejnal se v této souvislosti domnívá, že rozhovory mohou členům stigmatizovaných skupin svou formou připomínat policejní výsledky (Hejnal 2012: 146).

Při interakci s běžnou romskou populací jsem proto volil už jen neformální, nestrukturované (roz)hovory reagující na aktuální dění v Lážově či ve společnosti. Paradoxně mi pomohlo také několik případů fyzického napadení ve městě, které přirozenou cestou přiváděly rozhovor směrem k výzkumné otázce. Ukázalo se, že debaty, do kterých jsem nijak nezasahoval, představovaly nejpřínosnější způsob zkoumání. Často jsme na výzkumnou otázku narazili při běžné konverzaci. Pokud se například Romové sešli ve větším počtu na nějaké oslavě, jedním z prvních témat byla práce („makáš někde?“). Jelikož je práce zajišťována zpravidla přes členy majority, debata se rozvinula i směrem ke vzájemným vztahům.

Sharon Gmelchová řadí Romy do skupiny „malých endogamních populací řemeslníků, obchodníků a komediantů“, které v rámci komplexních společností existovaly po staletí a úspěšně konkurovaly usedlé populaci jako „skupiny, které se nechtějí začlenit“. Mezi jejich typické charakteristiky patří kočovný způsob života, resp. připravenost okamžitě vyrazit na cestu (srov. Salo 1977: 37). Druhým významným znakem těchto skupin je „strategie všestrannosti“ spočívající např. ve schopnosti vykonávat více profesí. Můžeme říci, že na těchto charakteristikách není nic „typicky romského“ (Gmelch 1986: 309–310). Běžně se vyskytují u chudých, marginalizovaných populací, pro které znamená celková flexibilita neúčinnější životní strategii.

V souvislosti s vedením rozhovorů byl limitující obzvláště jeden projev flexibility, které Gmelchová označuje za „pružnost myšlení“ nebo „chytráctví“. Pro některé romské skupiny je natolik důležitá, že jí explicitně využívají k diferenciaci od nečlenů (Gmelch 1986: 314). Mám na mysli tendenci přikrášlovat skutečnost. Některé historky jsem se dozvídal v různých obměnách s odlišným vyzněním. Můj informant mi vyprávěl, jak jeli s bratrancem do zrušeného sadu česat jablka. Aby si usnadnili práci, zajeli přímo mezi stromy. Ve snaze zvýšit produktivitu práce rozbili zadní okno a házeli jablka přímo do kufru auta. Mrzelo mě, že mi

tak očividně lže a nejspíš mě považuje za hlupáka. Po pár měsících mi k mému překvapení dotčný bratranec historku s rozbitým oknem potvrdil. Po roce, opět na konci léta, přišla řeč na sběr jablek a můj informant mi bez uzardění vyložil, že zadní okno bylo otevírací. Vzhledem k nejisté (kontextově podmíněné) validitě výpovědi získaných během rozhovorů jsem proto kladl váhu především na data získaná během přímé interakce se členy sledované populace.

Zúčastněné pozorování

Zúčastněné pozorování je považováno za hlavní výzkumnou metodu etnografie. Zjednodušeně obnáší dlouhodobé, intenzivní zapojení do každodenních aktivit participantů výzkumu (Levine et al. 1980: 38). Metoda zahrnuje řadu dílčích technik jako pozorování lidí v jejich přirozeném prostředí; provádění rozhovorů na škále od neformálních konverzací až po strukturovaná interview; analýzu dokumentů, artefaktů, událostí atd. (Alexander 1982: 63). Po pěti měsících tápání terénem se střídavými úspěchy se mi nakonec podařilo seznámit s jednou romskou rodinou, která fázi hledání směru výzkumu symbolicky uzavírala. Otevřel se mi přístup do sociálních sítí členů rodiny a tím pádem i možnost provádět zúčastněné pozorování.

Zpočátku se jednalo více o prosté než zúčastněné pozorování. Toto období bylo charakteristické zjištěním, že Romové se majoritě podobají více, než jsem předpokládal. Teprve s intenzivním pronikáním do jejich světa se začaly vyjevovat i vzájemné odlišnosti. Nicméně v prvních týdnech jsem zažíval cosi jako inverzní kulturní šok:

Během oslavy jsem se nejvíce bavil s Doktorem, jehož výpovědi mě neustále překvapovaly. V podstatě se jevil jako kterýkoli jiný Čech, který se liší jen barvou pleti. Sám doznal, že je dost odlišný od zbytku své rodiny. Mluvil třeba o dvou sestřích, které se moc nepovedly, jedna dokonce fetuje. Prý se nad jeho výjimečností lidé často pozastavují.

Hodně jsme mluvili o muzice. Vysmíval se tradičním cigánským písničkám, kterým říkal „degešárny“, a ukazováčkem nataženým k ústům naznačil, že se při nich dáví. ... Sám má rád „barovou muziku“. Přiznal se, že se mu za to ostatní Cigáni posmívají a je tak trochu za divného. V průběhu večera jsem se osmělil a pustil si na počítači přes Youtube také nějakou píseň. Tematicky jsem vybral „Čhaje šukarije“ a Doktor okamžitě pronesl jméno filmu, ze kterého pochází (Borat). (Nicméně mi ji hned přeplnul na jinou píseň). Nemohl jsem tomu uvěřit. Kromě toho mluvil

o tom, že má rád šachy, které se naučil ve vězení. Mluvil o rybaření, o pravicových extremistech, o výhodách ježdění na LPG atd.¹⁷

Následující dny po tomto setkání jsem byl poněkud nešťastný, jelikož jsem netušil, co vlastně budu zkoumat. Bernard píše, že nejlepší informanti jsou právě ti, kdo se vlastní kultuře vymykají, což se mu v průběhu nejrůznějších výzkumů opakovaně potvrzovalo. Nejednalo se o odpadlíky, ale o osoby, které měly pocit, že nezapadají mezi ostatní. Jejich odtažitost plynula z určitého hlubšího rozjímání o povaze vlastní kultury a jistém rozčarování z ní. Vynikali pozorností, reflexivitou a výřečností (Bernard 2006: 199). Ač jsem to tak zprvu nevnímal, měl jsem nepochybně štěstí, že jsem na Doktora narazil.

Pobyt v terénu mi umožnil zpochybnit řadu stereotypních představ o Romech, které jsem si vytvořil sám a/nebo na základě odborné literatury. Ukázalo se například, že Romové vstupují do politických stran proto, že jedině jako jejich členové si mohou pronajmout sál pro uspořádání „zábavy“; snaží se fungovat hospodárně a např. přestávají kouřit, protože to „leze do peněz“; marihuanu nejen kouří, ale také si ji sami pěstují; pijí whisky a poslouchají Jožku Černého; všichni muži chodí do práce a váží si mě, protože jsem „učitel“, atd. Jistým překvapením pro mě bylo, že Romové běžně sledovali zprávy a dokumentární pořady v TV, měli detailní znalost všech „klasických“ českých filmů (včetně replik z nich) a přehled o filmových novinkách. To vše zvyšovalo mé rozpaky nad tím, proč se jednoduše nerozpustí v majoritě, když jsme si tak podobní.

Odpovědí je několikrát zmiňovaná flexibilita. „[C]ikáni nejenže interagují s gadžovskou kulturou, také si ji volně adaptují a přizpůsobují řadu jejích aspektů, redefinují je a včleňují do své vlastní kultury“, aniž by se stali gadži. ... Okolní kultura není hrozbou pro romskou kulturu, ale bohatý, neustále se měnící sklad, ze kterého Cikáni čerpají a dále upravují, a podle kterého interpretují a tvoří“ (Silverman 1988: 267). Zároveň majorita sloužila jako jeden z hlavních zdrojů (negativní) sebeidentifikace Romů. Výrazně tomu napomáhala i řada stereotypních představ o Češích (srov. Eriksen 2012: 51–55). Názor, že obě populace představují odlišné „rasy“, které by se neměly mísit, byl stejně rozšířený jako mezi majoritou. Zajímavé bylo, že jsem o majoritě nezaznamenal žádné pozitivní stereotypy, třebaže o Romech se vyskytují (muzikálnost, rodinná solidarita). Stereotypy odrážely především odlišné kulturní představy o rolích žen a péči o domácnost. Hojně diskutované bylo téma „gadžové se nedělí o jídlo“ (svačiny

¹⁷ T.D., 17. 11. 2012.

v práci). U neromských žen to byly případy infanticidy zveřejňované v médiích („to by Cigán nikdy neudělal“).

Stejně jako se Romové vymezovali vůči majoritě, vymezovali se i vůči zbytku vlastní populace. Při našem seznamování např. vyjmenovávali příbuzné z řad majority nebo zdůrazňovali svůj odlišný původ. Např. „my nejsme Cigáni, my jsme Maďaři“ nebo „můj táta je Albánc“.

Nepochybně s tím souvisí i výše citované zdůrazňování „majoritních“ zájmů a činností. Další běžnou praxí byly klepy a pomlouvání prakticky všech ostatních Romů včetně vlastní rodiny (mimo nukleární). Velice často se výtky týkaly financí – nevracení dluhů, hraní automatů, ponechání rodiny bez hotovosti, špatného hospodaření, špatné pracovní morálky apod. Vymezování vůči romství někdy nabývalo extrémních podob a trvalo řadu měsíců, než jsem se je naučil brát jako samozřejmost. Opakovalo se často a v různých obměnách: „Michale, kdybych byl bílejší jako ty, já bych byl nácek!“ nebo „fuj, to jsou oškliví Cigáni“. Můj klíčový informant při této aktivitě s oblibou dodával „... podívej se na ně, jenom jim dát do ruky luk a šípy“. Obvykle jsem je napomínal, aby tak nemluvili, ale jen se smáli.

Romové užívali dvě protikladné strategie: přejímání majoritních hodnot, zdůrazňování afinních vazeb, kontrastování vůči ostatním Romům. Současně se snažili profitovat ze společnosti – jako celku i jejích členů – bez náznaku jakékoli sounáležitosti. Naopak se identifikovali v kontrastu vůči ní. Zdánlivý paradox můžeme vysvětlit jako součinnost diskriminace ze strany majority, která Romy odmítá, ale zároveň pro ně představuje zdroj obživy. „[D]iskriminace a odmítání ze strany hostitelské společnosti funguje jako významný faktor v udržování jejich identity. Členové skupiny často vykazují ambivalence vůči své identitě, která se vyjevuje jak v jejich výpovědích, tak v pokusech ‚rozpustit se‘ v hostitelské kultuře“ (Gmelch 1986: 323).

Podle Carol Silvermanové představuje existence hranice mezi Romy a Neromy základní kámen romské etnicity. Nicméně přes tuto hranici přechází množství lidí, zboží a představ. Přežití Romů závisí právě na překračování této hranice, neboť jedině v majoritním prostředí mohou nalézt příležitosti k obživě (Silverman 1988: 265). Vzájemná setkání se proto omezují především na ekonomické transakce a krátká instrumentální setkání s úředníky nebo zástupci institucí, jako je policie a sociální péče nebo nemocniční personál“ (Gmelch 1986: 322).

Zúčastněné pozorování podhalilo řadu jevů, které jsem v odborné literatuře nenalezl či plně nedocenil. Především princip segmentované integrace, která umožňuje Romům přijímat určité majoritní hodnoty a vzorce chování, aniž by se

stali součástí majority. Pomohlo mi ocenit princip flexibility jako určující princip romského přístupu k nejrůznějším oblastem života. Po této zkušenosti spatřuji jako nejpravděpodobnější možnost vymezení Romů právě na základě jejich nevymezitelnosti, neuchopitelnosti a fluidní povahy, která se přizpůsobuje aktuálním podmínkám. Ze zpětného pohledu se řada předložených odhalení může jevit jako relativně banální. Nicméně k jejich odhalení a plnému zvážení bylo třeba proniknout mezi běžné Romy a co nejvíce participovat na jejich každodenním životě.

Závěr

Docenit pružnost kvalitativního designu je často možné po překonání počátečního tápání terénem. Do doby, než výzkum získá jasnější kontury, dokáže být volnost naopak velice deprimující. Stejně tak to bylo i v mém případě. Do terénu jsem vstoupil v podstatě tak, jako kdyby žádný předchozí výzkumný plán neexistoval. Prvních pět měsíců mého výzkumu lze charakterizovat jako houževnatou snahu zachovat jeho hlavní kontury, i když mu dané prostředí neodpovídalo. To, že se mi nakonec podařilo naplnit původní záměr, bylo otázkou štěstí a vytrvalosti spíše než metodologické zodpovědnosti.

Podle původního výzkumného plánu jsem chtěl studovat vzájemnou interakci prostřednictvím jejího pozorování v přirozeném prostředí. Ať už ve veřejném prostoru, či v konkrétních institucích. V tomto bodě jsem opomenul, že mezi sdílením prostoru a sdílením sociálních sítí může existovat výrazný rozdíl. Ukázalo se, že míra vzájemné interakce je v Lážově stejně omezená jako v jiných městech. Bez ohledu na to, jak *prostorově* blízké si obě populace byly. Navíc se projevil limit Lážova jako maloměsta, kde příležitosti ke vzájemnému setkávání absentovaly. Z tohoto pohledu by bylo vhodnější tento typ výzkumu situovat raději do většího města, které nabízí více příležitostí ke studiu interakce (obchodní centra, diskotéky, úřady práce apod.).

Minimální míra komunikace mě vedla k rozhodnutí orientovat se na jednu skupinu a následovat ji do prostoru druhé populace. Vzhledem k silně xenofobnímu prostředí Lážova jsem odmítl pojmut výzkumnou otázku jako „etnografii anticikanismu“, ačkoli by byla nepochybně plodným tématem. Při jednoznačné orientaci výhradně na romskou populaci jsem rovněž zamítl potenciální šanci věnovat se interakci z hlediska integrovaných Romů. Jejich zkušenosti byly víceméně shodné se zbytkem populace, ne-li intenzivnější. Vedle toho byli otevřenější z hlediska přístupu i strukturovanějších metod sběru dat. Při výběru

výzkumného problému je bezpochyby přínosné, aby bylo badateli určitým způsobem blízké. Bernard dokonce radí studentům, aby se nezabývali tématy, ke kterým nemají osobní vztah – třebaže mohou být společensky důležitá (Bernard 2006: 70–71). Nicméně i toto doporučení má své hranice. Terénní výzkum občas vyžaduje jisté sebezapření.

Smyslem předložené *fiktivní* pilotní studie bylo poskytnout materiál k diskuzi o tom, zda existují výhody jejího začlenění do výzkumného designu. Jak jsem předeslal již v úvodu, počáteční fázi mého výzkumu nelze ztotožňovat s pilotní studií, ačkoli se jí blížil. Prostřednictvím nestrukturovaného, flexibilního přístupu jsem se snažil zpřesnit celkovou výzkumnou strategii. Na základě charakteru místního prostředí a možností přístupu k participantům (tj. konkrétní části populace) jsem specifikoval výzkumnou otázku i nástroje jejího studia. Uvedená strategie je součástí v podstatě každého etnografického výzkumu. Za standardních okolností by nebylo nutné ji v mém výzkumu analyticky odlišovat. Jednalo se o lineární etnografický výzkum, kterému chyběla větší otevřenost vůči vynořujícím se alternativám. Nesouladu mezi výzkumným designem a realitou bylo možno se vyvarovat pečlivěji provedeným předvýzkumem. Především realizovat více rozhovorů i návštěv místa, které by odhalily jeho skutečný charakter.

Podle mého názoru lze provedení pilotní studie v etnografii doporučit jen v určitých typech výzkumu. Zejména v případě použití strukturovanějších výzkumných nástrojů, jimiž mohou být polo/strukturovaná interview (úprava návodu k rozhovoru), systematická pozorování (úprava „ethogramu“ pozorovaného chování) apod. Nespornou výhodou může též poskytovat studiím, u nichž je třeba klást zvýšený důraz na etickou citlivost (např. v medicínském či juvenilním prostředí), případně v prostředí, které klade zvýšené fyzické nároky na osobu výzkumníka (např. dlouhodobý pobyt na lodi). Pilotní studie může takto upozornit na případné bariéry, které by měly za následek selhání hlavního projektu. Lze si rovněž představit její využití při designování výzkumů probíhajících souběžně na více místech, s rozsáhlým výzkumným vzorkem a při potřebě součinnosti více lidí. V tomto směru může fungovat jako příprava na logisticky náročné projekty (srov. Sampson 2004; Kim 2010; Teijlingen – Hundley 2001).

Pilotní studie může být přínosem v řadě dalších situací. Nicméně se domnívám, že při naplnění dvou hlavních zásad není její aplikace nutná. Tou první je realizace pečlivě plánovaného předvýzkumu míst, kde bude prováděn sběr dat. Myslím nejen ve formě studia sekundárních dat, ale také prostřednictvím návštěv vybraných míst a prováděním rozhovorů s relevantními osobami. Druhá zásada souvisí se zmiňovaným rozvíjejícím se designem kvalitativního výzkumu.

Představuje připravenost na jeho neustálý vývoj a ochotu provádět zásadní změny. Vedle toho jsou rozhodující rovněž zkušenosti, respektive schopnost rozeznat ideální směr postupu. V jistém smyslu může pilotní studii v etnografii nahradit *přerušeni výzkumu*, jak jej doporučuje Bernard. Podle jeho názoru je přímo nezbytné, aby výzkumník po 3–4 měsících zúčastněného pozorování zařadil pauzu. Fyzický i psychický odstup od výzkumu umožňuje zamyslet se nad jeho dosavadními výsledky i budoucností, navštívit kolegy a diskutovat s nimi svá zjištění, provést analýzu sekundárních dat apod. Jinými slovy, získat odstup a novou perspektivu (Bernard 2006: 382).

Pilotní studie pojatá jako příprava na hlavní výzkum podle mého názoru skrývá jedno úskalí, v textu jen naznačené. Jedná se o získávání přístupu mezi participanty. Proniknutí mezi obtížně dosažitelné populace, jako jsou právě Romové, je polovinou úspěchu výzkumu. Realizace pilotní studie nám tento úkol pravděpodobně nijak zásadně neusnadní. Spíše pomůže již zmiňovaná vytrvalost, štěstí, připravenost a zkušenost. Sama H. Sampsonová doznává že, pilotní studie obohatila její výzkum mnohokrát v oblastech, které nebyly takto určeny (2004: 392). Jinak řečeno, pilotní studie obsahuje tentýž „vynořující se princip“ kvalitativního designu.

Ostatním (začínajícím) badatelům mohu doporučit větší otevřenost vůči možnostem, které se jim díky postupu v terénu otevírají. Především v případě, že se původní záměr nedaří naplnit. Zásadní změny ve výzkumném designu nejsou v dlouhodobém terénním výzkumu vůbec ničím neobvyklým. Důležitou věcí je „zacílit výzkum a využít váš čas efektivně – spíše než zápasit s tím, jak zachránit komponenty původního designu“ (Bernard 2006: 383). Snadno mohlo dojít k tomu, že jsem přístup nezískal a pět měsíců strávených v Lážově nebylo ničím jiným než krátkým dobrodružstvím. Je třeba myslet na čas, který zbytečně vyčerpáme lpěním na navrhovaném postupu a který nám později může chybět.

Michal Vavroch je studentem doktorského programu etnologie na Západočeské univerzitě v Plzni. Dlouhodobě se zajímá o Romy a sociální exkluzi. Vrcholem jeho dosavadních výzkumných aktivit je dlouhodobý stále probíhající terénní výzkum v romské čtvrti. Kontakt: michalvavroch@email.cz.

Použitá literatura

- Alexander, R. Robin. 1982. „Observation, Ethnography, and Their Use in Educational Evaluation: A Review of Selected Works.“ *Studies in Art Education* 24, 1982, 1: 63–69.
- Barth, Fredrik. 1969. „Introduction.“ Pp. 9–38 in Fredrik Barth (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Boston: Little, Brown and comp.
- Bernard, H. Russell. 2006. *Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. Lanham: Altamira Press.
- Berremán, D. Gerald. 1972. „Social Categories and Social Interaction in Urban India.“ *American Anthropologist* 74, 1972, 3: 567–586.
- Blommaert, Jan – Jie, Dong. 2010. *Ethnographic Fieldwork. A Beginner's Guide*. Buffalo: Multilingual Matters.
- Blumer, Herbert. 1986. *Symbolic Interactionism. Perspective and Method*. Berkeley: University of California Press.
- Bucerius, M. Sandra. 2013. „Becoming a ‚Trusted Outsider‘. Gender, Ethnicity, and Inequality in Ethnographic Research.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 42, 2013, 6: 690.
- Burjanek, Aleš. 2001. „Xenofobie po česku – Jak si stojíme mezi Evropany?“ *Sociální studia* 2001, 6: 73–89.
- Cohn, Werner. 2009. *Cikáni*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Creswell, W. John. 2007. *Qualitative Inquiry and Reserch Design. Choosing Among Five Approaches*. Thousand Oaks: Sage.
- Český Helsinský výbor. 2013. *Zpráva o stavu lidských práv v ČR v roce 2012*. Dostupné z http://helcom.cz/w/wp-content/uploads/2013/09/ZLP_2012.pdf [cit. 2013-10-25].
- Doubek, David. 2011. „Katastrofa důvěry. Dialektika konfliktu mezi majoritou a minoritou.“ Pp. 91–108 in Dana Bittnerová – David Doubek – Markéta Levínská: *Funkce kulturních modelů ve vzdělávání*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Eriksen, H. Thomas. 2012. *Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fawn, Rick. 2001. „Czech Attitudes towards the Roma. Expecting More of Havel's Country?“ *Europe-Asia Studies* 53, 2001, 8: 1193–1219.
- Feldman, Martha – Bell, Jeannine – Berger, T. Michele. 2003. *Gaining Access. A Practical and Theoretical Guide for Qualitative Researchers*. California: AltaMira.
- Fong, Eric – Isajiw, W. Wsevolod. 2000. „Determinants of Friendship Choices in Multiethnic Society.“ *Sociological Forum* 15, 2000, 2: 249–271.
- Fraser, Angus. 2002. *Cikáni*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Gabal, Ivan. 1999. „Etnické klima české společnosti.“ Pp. 70–95 in Ivan Gabal (ed.): *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha: G plus G.
- Gmelch, B. Sharon. 1986. „Groups that Don't Want In. Gypsies and Other Artisan, Trader and Entertainer Minorities.“ *Annual Review of Anthropology* 15, 1986, 1: 307–330.
- Goulet, Denis – Walshok, Marco. 1971. „Values among Underdeveloped Marginals. The Case of Spanish Gypsies.“ *Comparative Studies in Society and History* 13, 1971, 4: 451–472.

- Hammersley, Martyn – Atkinson, Paul. 2007. *Ethnography. Principles in Practice*. London: Routledge.
- Hejnal, Ondřej. 2012. „Antropologův den mezi ‚klienty represe‘. Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě.“ *Antropowebzín* 8, 2012, 3: 141–152.
- Chapkis, Wendy. 2010. „Productive Tensions. Ethnographic Engagement, Complexity, and Contradiction.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 39, 2010, 5: 483.
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, F. Paul – Zeisel, Hans. 1972. *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*. London: Tavistock.
- Jakoubek, Marek. 2004. *Romové – konec (ne)jednoho mýtu. Tractatus culturo(mo)logicus*. Praha: BMSS-Start.
- Johnson, Allen – Sackett, Ross. 1998. „Direct Systematic Observation of Behavior.“ Pp. 301–331 in H. Russell Bernard (ed.): *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: Altamira.
- Jordan, Brigitte – Henderson, Austin. 1995. „Interaction Analysis. Foundations and Practice.“ *Journal of the Learning Sciences* 4, 1995, 1: 39–103.
- Kim, Yujin 2010. „The Pilot Study in Qualitative Inquiry. Identifying Issues and Learning Lessons for Culturally Competent Research.“ *Qualitative Social Work* 10, 2011, 2: 190–200.
- Levine, G. Harold – Gallimore, Ronald – Weisner, S. Thomas – Turner, L. Jim. 1980. „Teaching Participant-Observation Research Methods. A Skills-Building Approach.“ *Anthropology and Education Quarterly* 11, 1980, 1: 38–54.
- Powers, A. Daniel – Ellison, G. Christopher. 1995. „Interracial Contact and Black Racial Attitudes: The Contact Hypothesis and Selectivity Bias.“ *Social Forces* 74, 1995, 1: 205–226.
- Rabušic, Ladislav. 2000. „Koho Češi nechtějí?“ *Sociální studia* 2000, 5: 63–81.
- Růžička, Michal. 2006. „Geografie sociální exkluze.“ *Sociální studia* 3, 2006, 2: 117–132.
- Ryšavý, Dan. 2003. „Sociální distance vůči Romům. Příklad vysokoškolských studentů.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 39, 2003, 1: 55–77.
- Salo, T. Matt. 1977. „The Expression of Ethnicity in Rom Oral Tradition.“ *Western Folklore* 36, 1977, 1: 33–56.
- Sampson, Helen. 2004. „Navigating the Waves. The Usefulness of a Pilot in Qualitative Research.“ *Qualitative Research* 4, 2004 3: 383–401.
- Schwirian, P. Kent. 1983. „Models of Neighborhood Change.“ *Annual Review of Sociology* 9, 1983, 1: 83–102.
- Sillitoe, Paul. 2007. „Anthropologists Only Need Apply. Challenges of Applied Anthropology.“ *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13, 2007, 1: 147–165.
- Silverman, Carol. 1988. „Negotiating ‚Gypsiness‘. Strategy in Context.“ *Journal of American Folklore* 101, 1988, 401: 261–275.
- Sirovátka, Tomáš. 2003. „Exkluze Romů na trhu práce a šance na jejich inkluzi.“ *Sociální studia* 2003, 10: 11–34.
- Špaček, Ondřej. 2012. „Česká panelová sídliště: faktory stability a budoucího vývoje.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 48, 2012, 5: 965–988.
- Teijlingen, Edwin van – Hundley, Vanora. 2002. „The Importance of Pilot Studies.“ *Nursing Standard* 40, 2002; 16: 33–36.
- Vavroch, Michal. 2013. „Jak v etnografickém výzkumu získat přístup. Zkušenosti s romskou populací.“ *Anthropologia integra* 4, 2013, 1: 67–75.